

Bergen op Zoom in de Romeinse Tijd

Gedurende de afgelopen drie jaar werden op enkele plaatsen in en rond de binnenstad van Bergen op Zoom opgravingen uitgevoerd, die resten hebben opgeleverd uit de IJzertijd en Romeinse Tijd. De belangrijkste zijn het onderzoeksproject 'Parade' op het Thaliaplein achter de Gertrudiskerk (2002-2005) en het verkennend onderzoek in het kader van het project 'Bergse Haven', dat plaatsvond op het stadspark Kijk in de Pot aan de zuidwestelijke rand van het oude centrum (2004). Beide opgravingen hebben voor het eerst substantiële gegevens opgeleverd over de bewoning van Bergen op Zoom en omgeving in een periode, waarvan tot op heden vrijwel niets bekend was. Ze zijn daarom van groot wetenschappelijk belang, want ze dragen bij aan de kennis van de vroegste geschiedenis van West-Brabant.

De uitwerking van de omvangrijke opgraving 'Parade' is nog maar pas begonnen en zal nog geruime tijd in beslag nemen, terwijl het onderzoek op de locatie Kijk in de Pot zelfs nog niet eens is afgerond en naar verwachting in 2006 voortgezet zal worden. Deze bijdrage beoogt een voorlopig verslag te geven van het recente onderzoek.

De West-Brabantse 'leegte'

Over het relatief ontbreken van archeologische gegevens uit de prehistorie en de Romeinse Tijd in West-Brabant is al menigmaal geschreven. Inderdaad steekt het gebied schril af tegenover oostelijk Brabant. Karel Leenders heeft geprobeerd een verklaring te vinden voor deze leegte en koppelde die enerzijds aan de geschiedenis van het landschap, anderzijds aan het gebrek van archeologische waarnemingen en onderzoek.¹ Het omvangrijke onderzoek in Breda-West, dat plaatsvond tussen 1995 en 2002, heeft aangetoond dat het zogenaamde 'dal van Breda' gedurende vrijwel alle cultuurperioden in meer of mindere mate bewoond is geweest.² Het toonde ook aan dat intensief onderzoek veel nieuwe gegevens aan het licht kan brengen in een gebied waar tevoren weinig over bekend was. Maar geldt dit ook voor het gebied ten westen van Breda? Verhagen en Leenders laten zien dat de vondsten uit de IJzertijd en Romeinse Tijd zich concentreren in twee zones: in het oosten het beekdalenlandschap van Breda en in het westen, waar de vondstdichtheid veel minder is, de Brabantse Wal.³ De vraag is interessant, of intensiever archeologisch onderzoek van de Brabantse Wal zou leiden tot de ontdekking van omvangrijkere en samenhangende bewoningssporen uit genoemde perioden, zoals dat bij Breda het geval is.

Tot voor kort bestond archeologische informatie uit de IJzertijd en Romeinse Tijd op en langs de Brabantse Wal tussen Putte en Lepelstraat uit toevalsvondsten, verzameld tijdens grondverzet of landbewerking. Aan de voet van de steilrand bij Ossendrecht en bij Woensdrecht werden vondsten verzameld uit de Romeinse

Tijd, temidden van een grotere groep Merovingisch en Karolingisch materiaal. Ten zuidwesten van Bergen op Zoom, niet op het hoge zand maar op het voormalige Scheldestrand, werd in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw enig aardewerk uit de IJzertijd en Romeinse Tijd verzameld. Nabij Halsteren kwamen in 1965 sporen van bewoning uit de IJzertijd aan het licht en in Lepelstraat werden in 1935 waarnemingen gedaan naar resten van bewoning, vermoedelijk Romeins. De laatstgenoemde twee vindplaatsen kwamen tevoorschijn bij zandafgravingen. Pas sinds het functioneren van een eigen gemeentelijke archeologische dienst in Bergen op Zoom in 1994 ontstond de mogelijkheid om terreinen nauwgezet in kaart te brengen door middel van kartering, vooronderzoek en opgravingen. Daarbij werden nieuwe Romeinse vindplaatsen vastgesteld, zoals bij het verdwenen dorp Heer Boudewijnsolder in de Auvergnepolder ten westen van Halsteren en het hierna te behandelen gebied van Kijk in de Pot. Tot voor kort lag het zwaartepunt echter op het binnenstedelijke onderzoek, in de vorm van vele kleinschalige projecten die gericht waren op de middeleeuwse periode. De opgravingen op het Thaliaplein en de aangrenzende straten kunnen worden beschouwd als één onderzoeksproject, dat het ontstaan en de groei van de laatmiddeleeuwse stad als centrale vraagstelling had.

Eerdere Romeinse vondsten in de binnenstad

Lange tijd bestond de enige Romeinse vondst te Bergen op Zoom uit een spits amfoor, afkomstig uit de Minderbroederstraat, waarvan de exacte vondstomstandigheden onbekend blijven. Het onderzoek dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1976 uitvoerde onder het schip van de Gertrudiskerk leverde enkele Romeinse scherven op, maar deze waren nooit als zodanig herkend, totdat de vondsten overgedragen werden aan het gemeentelijke depot voor bodemvondsten.



De in de tekst genoemde vindplaatsen in en nabij de stadskern.

Gertrudiskerk (GK), Grote Markt (GM), Gouvernementsplein (Gp), Koevoetstraat (Ko), Kerkstraat (Ks), Minderbroederstraat (Ms), Parade (Pa), Thaliaplein (Th), Zuivelplein (Zp) en Zuivelstraat (Zu). (Tekening M.J.A. Vermunt)

In 1995 werd een opgraving uitgevoerd op het achterterrein van het voormalige postkantoor in de Zuivelstraat, een van de eerste projecten van de gemeentelijke archeologische dienst. Op het kleine perceel, direct achter de Grote Kerk, kwamen sporen aan het licht van een geploegde akker, waarschijnlijk daterend uit de late IJzertijd. Slechts een handvol scherven, meest handgevormd aardewerk, begeleidde deze sporen. De vindplaats bevond zich aan de voet van een naar het oosten aflopende helling, die aan alle kanten door het bouwgeweld in de Late Middeleeuwen was aangetast (de vergroting van de kerk na 1500 en de aanleg van diepe kelders onder de huizen). Vijf jaar later werd op het nabijgelegen Gouvernementsplein het gasthuis opgegraven. In de dertiende-eeuwse ophogingslagen werden enkele Romeinse scherven aangetroffen en een veertiende-eeuwse graf onder de vloer van het hospitaal bevatte een bronzen munt (een sestertius) uit de tweede eeuw. Toen daarna de rioleringen in de omliggende straten werden vernieuwd, vond een archeologische begeleiding plaats, dat dankzij intensief gebruik van de metaaldetector nog drie Romeinse munten opleverde. Zowel de vondsten van het gasthuis als de munten in de rioolsleuven bevonden zich in middeleeuwse ophogingslagen, daterend uit de dertiende en veertiende eeuw. Datzelfde geldt voor de tot nu toe oudste munt, een zogenaamde as van Augustus (geslagen tussen 6 voor en 10 na Christus) uit de rioolsleuf van het Zuivelplein, en een merkwaaardige bronzen ring. De ring is voorzien van een ronde plaat met de afbeelding van gestileerde paarden en een wiel en lijkt daarmee erg op Keltische munten uit de late IJzertijd. Er is voor deze ring, die waarschijnlijk als zegelring diende, nog geen parallel gevonden.



Bronzen zegelring. Vindplaats Zuivelplein. (Tekening M.J.A. Vermunt)

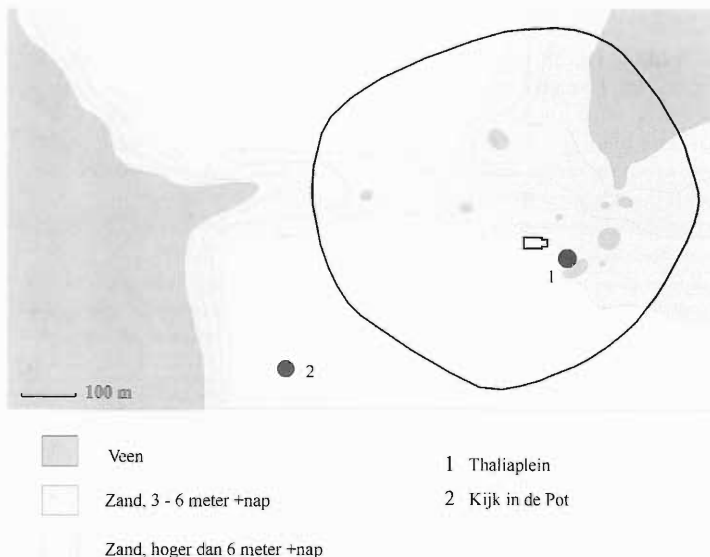
In 2000 startten de eerste opgravingen in het kader van het Paradeproject op de achtererven van de huizen aan het Zuivelplein, die duurden tot 2001. Deze opgravingen leverden veel sporen op uit de Late Middeleeuwen, maar geen oudere. Het terrein was pas laat in cultuur gebracht. Er lag aanvankelijk een klein vennetje, dat in de dertiende eeuw werd gedempt. Tegelijk met die demping werden enkele diepe kuilen gegraven, vermoedelijk voor zandwinning. Blijkbaar gebeurde dit tijdens of vlak voor de bouw van huizen aan het Zuivelplein, die toen nog Oude Kerkhofstraat heette. In de vulling van de kuilen bevond zich een kleine hoeveelheid Romeinse scherven. In de ophogingsgrond in en rond het ven werden nog zes Romeinse munten aangetroffen, merendeels bronzen sestertiën van keizer Hadrianus, geslagen tussen 117 en 138. Omdat grondsporen ontbraken en het hele gebied tot de dertiende eeuw zeer nat is geweest, kan Romeinse bewoning ter plaatse uitgesloten worden. Ook hier gaat het dan weer om verplaatst vondstmateriaal, afkomstig van elders.

Het Thaliaplein

In 2002 begon de opgraving op het Thaliaplein, die duurde tot het begin van 2005. De onderzoeksvraagstelling was gericht op het ontstaan van de stedelijke bebouwing en de voorafgaande voorstedelijke nederzetting in de Middeleeuwen. Het onderzoek werd ernstig bemoeilijkt door de aanwezigheid van 108 betonnen funderingspalen op staal, afkomstig van de in 1963 gebouwde winkel van Albert Heijn. In plaats van een volledige ontgraving moest het plein in kleinere werkputten worden onderzocht. De resultaten van deze opgraving waren zeer verrassend. Het bodemarchief had zwaar te lijden gehad van de bouw van sociëteit Thalia in 1883, vervolgens de sloop ervan in 1963 en de bouw van de supermarkt. Van de laatmiddeleeuwse bebouwing, die er tot aan het bombardement van 1747 had gestaan, restten alleen nog de diepere structuren zoals kelders en beerputten.



Opgraving op het Thaliaplein, juli 2002. (Foto M.J.A. Vermunt)



Vereenvoudigde hoogtekaart van Bergen op Zoom met de twee Romeinse vindplaatsen aan de rand van het hoge zand. De cirkel markeert de middeleeuwse stad, met daarin de plaats van de kerk. (Tekening M.J.A. Vermunt)

De kruipruimtes en souterrainkelders van de sociëteit hadden vooral in de noordoosthoek van het plein veel oudere sporen vernietigd. Aan de kant van de Kerkstraat waren weinig kelders geweest en hier was het bodemarchief relatief het minst geschonden.

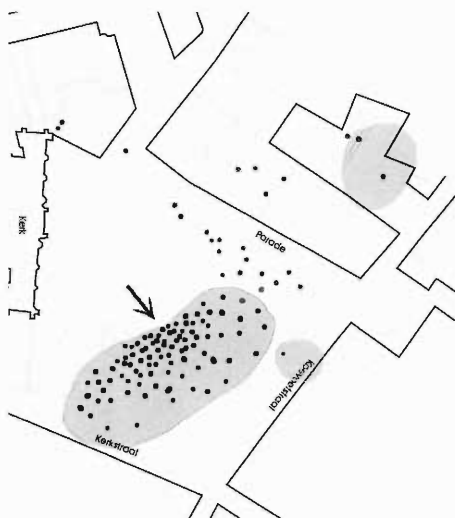
Opmerkelijk was het aantreffen van een dik esdek uit de elfde tot dertiende eeuw, een overblijfsel van pluggenbemesting op akkers, daterend vóór de aanleg van de straat. Dit esdek heeft ervoor gezorgd dat oudere sporen beschermd bleven. Naar het noorden toe werd dit dek geleidelijk steeds dunner, om aan de noordzijde van het plein geheel te ontbreken. Tijdens de opgraving werden de middeleeuwse sporen laagsgewijs verdiept en gedocumenteerd. Het onderste niveau, onder het esdek, bestond uit een dunne laag van wit zand, dat verrassenderwijs veel Romeins vondstmateriaal bevatte. Deze laag is over een groot deel van het plein teruggevonden. Aanvankelijk werd verondersteld dat hier een Romeins bewoningsniveau was aangetroffen, maar al spoedig bleek dit niet het geval te zijn. Nergens werden sporen gevonden in de vorm van verkleuringen of ingravingen, die konden duiden op bebouwing. Ook het vondstmateriaal zelf gaf al snel indicaties voor een andere verklaring.

De aanwezigheid van een complete miniatuur puntamfoor en de vele scherven van soortgelijk vaatwerk deden besluiten om de witte zandlaag geheel handmatig te onderzoeken op vondsten. In enkele gevallen kon deze grond ter plaatse droog worden gezeefd. De onderzoeksvraagstelling verschoof naar de Romeinse periode. Om het fenomeen van de witte zandlaag beter te begrijpen moet gekeken worden naar de geologische opbouw van het terrein. Het plein ligt aan de noordoostelijke rand van een hoge dekzandrug, die een hoogte van bijna 14 meter boven NAP bereikt. Ter hoogte van de Kerkstraat daalt het zand abrupt tot 5,80 meter boven NAP. Het zuidwestelijke en middelste deel van het plein heeft een vrij vlakke

bodem, bestaande uit een sterk ijzerhoudende oerlaag, waaronder nog een meter dieper een zeer harde en dikke leemlaag ligt. In noordwestelijke richting stijgt de ondergrond sterk, tot 10 meter boven NAP bij de achterzijde van de kerk. Ook naar het zuidoosten stijgt het dekzand geleidelijk tot ongeveer 6,75 meter bij de Koevoetstraat. Het plein ligt dus ingeklemd in een hoefijzervormige laagte, waar geleidelijk veenvorming optrad totdat een klein ven ontstond. Aan de randen van de laagte waren nog kleine resten van de venige ondergrond zichtbaar.

Nog in de Middeleeuwen moet het terrein erg nat zijn geweest. De oudste middeleeuwse sporen bestonden uit parallelle ontwateringsgreppels, die door de witte laag waren gegraven en naar het noorden afvoerden. Na de dertiende eeuw is het grondwaterpeil dramatisch gezakt. Dit was fraai te zien aan een tweetal waterputten vlak bij elkaar, een uit de tweede helft van de dertiende eeuw en een vroeg veertiende-eeuwse. De oudste put was gemaakt van houten tonnen en reikte met zijn bodem tot 3,25 meter boven NAP. De andere was een gemetselde put die tot 1,50 meter boven NAP reikte. Beide putten hebben kort gefunctioneerd en zijn daarna als beerput gebruikt. Op het plein werden ook twee andere vroeg veertiende-eeuwse tonputten gevonden, die nooit zijn gebruikt omdat ze eenvoudigweg niet diep genoeg waren aangelegd. Dit zou betekenen dat het grondwaterpeil in een halve eeuw bijna twee meter is gezakt.

In de reconstructie van het natuurlijke landschap van de binnenstad van Bergen op Zoom neemt het veen een prominente plaats in. Vrijwel de gehele oostelijke helft van de stad was zeer nat en werd pas in de loop van de dertiende eeuw drooggelegd. Het ven op het Thaliaplein kan beschouwd worden als een westelijke uitloper van het veen tegen de voet van het hoge zand. Het is nog niet duidelijk hoe de noordoostelijke grens van het ven gevormd werd. De ondergrond liep hier licht op tot 6,50 meter boven NAP, maar daalde weer ter hoogte van de huizen van het Zuivelplein, waar de opgravingen van 2000 en 2001 plaats hadden gevonden, tot onder de 6 meter. In deze overgangszone is de Romeinse ondergrond vergraven door de middeleeuwse grondbewerking. De vondst van een kleine kuil met leembrokken en Romeinse scherven lijkt aan te tonen dat hier geen veen lag maar een begaanbaar terrein. Het ven zou zich dan laten reconstrueren tot een niervormige ondiepe terreindepressie van ongeveer 25 bij 56 meter.



De ligging van het grote ven op het Thaliaplein en twee kleinere in de omgeving. De stippen geven schematisch de verspreiding van de Romeinse vondsten weer. De pijl markeert de plaats, van waaruit voorwerpen in het water werden gegooid. (Tekening M.J.A. Vermunt)

Het witte zand is het restant van het volledig geoxideerde en uitgeloopte veen. Er is geen organisch materiaal meer aanwezig. De fijne zandkorrel die resteert is waarschijnlijk stuifzand, dat vanuit de hoge zandheuvel in het ven terecht kwam, nog voor en ook tijdens de Romeinse periode. Opmerkelijk is de verdeling van het vondstmateriaal in deze laag. Sommige scherven, en met name munten, bevonden zich in de onderste laag op de overgang naar de harde oerlaag, terwijl andere helemaal bovenin werden gevonden. Hiertoe behoren ook enkele complete stukken vaatwerk.

De vondsten

In totaal werd 128 kilogram Romeins vondstmateriaal verzameld, waaronder aardewerk, daktegelfragmenten, munten en een enkel stukje glas. Het gewicht van de daktegels bedraagt tezamen ongeveer 20 kilogram.

Het vondstenspectrum heeft al in het begin van de opgraving duidelijk gemaakt, dat hier geen gewone Romeinse nederzetting werd opgegraven. Het gaat met zekerheid om een rituele depositie. Hiervoor zijn diverse argumenten aan te voeren. Ten eerste bestaat het aardewerk voor bijna 100 procent uit puntamforen, hetgeen – nog los van de uniciteit van deze amforen – volkomen afwijkt van hetgeen van een doorsnee Romeinse vindplaats verwacht mag worden. Ten tweede werden er in het ven ruim 110 Romeinse munten gevonden, wat ook buitensporig veel is voor een vindplaats in dit deel van het land. Ten derde ontbreken bebouwingssporen uit de Romeinse Tijd rondom het ven.

Wanneer gekeken wordt naar de verdeling van het vondstmateriaal, valt op dat de grootste concentratie aan de noordwestelijke zijde ligt. Het aardewerk is hier minder gefragmenteerd en bevat meer 'zware' objecten zoals fragmenten van daktegels en van grote amforen uit het Middellandse-Zeegebied. Ook bevinden zich hier de meeste munten. Aan deze oeverkant werden twee parallelle ingravingen gevonden, waarvan de functie nog niet is vastgesteld. Waarschijnlijk heeft de depositie van voorwerpen vanuit deze richting plaatsgevonden en mogelijk zijn de kuilen resten van een soort steigertje geweest. Helaas kon de opgraving niet verder westwaarts uitgebreid worden om dit nader te onderzoeken.

Het Romeinse aardewerk van het Thaliaplein is onder te verdelen in een aantal groepen. Het merendeel (circa 70 procent) bestaat uit gladwandig gedraaid aardewerk, vrijwel uitsluitend in de vorm van kleine amforen. Het baksel is meestal zeer zacht en varieert in kleur van grijsbruin tot lichtbeige. Een kleinere groep (circa 30 procent), bestaat uit hard gebakken dunwandig wit tot geelwit gedraaid gladwandig aardewerk van een betere kwaliteit. De vormen zijn in beide gevallen beperkt tot kleine puntamforen die in hoogte variëren tussen 10 en 20 centimeter. Hoewel de vondstanalyse nog niet voltooid is, komt een ruwe schatting van het totale aantal amfoortjes op 500 stuks. Het merendeel hoort typologisch tot de Dressel-20 amforen. Dit zijn verkleinde versies van grote spitsamforen, beschreven door de archeoloog Heinrich Dressel, die speciaal voor transport van olijfolie geproduceerd werden in Baetica, grofweg het huidige Andalusië in Spanje.⁴ Een ander gedeelte binnen deze grote groep amforen behoort typologisch tot de kruikamforen op vlakke bodem. De meer gangbare eenorige kruiken, die elders juist wel in kleine maten voorkomen, werden niet gevonden. Sommige van de amforen dragen opschriften, waarvan enkele ingekraste letters zijn aangetroffen. Deze zijn vóór het bakken aangebracht.

De miniatuur Dressel-20 amfoor is een unicum, dat nergens anders voor lijkt te komen. De enige parallel is een amfoortje uit de opgraving in Breda-West, dat door

de opgravers beschouwd wordt als een offer in een waterput uit de IJzertijd.⁵ Tot op heden is het niet gelukt soortgelijke amforen te traceren.

Slechts een heel klein deel van het aardewerk behoort tot andere groepen.

Gevernist aardewerk wordt vertegenwoordigd door fragmenten van zwarte bekers en kleine rode kommen. Het terra sigillata is beperkt tot één randfragment van een wrijfschaal, versierd met een leeuwenkop, van het type Dragendorff 45. De herkomst is waarschijnlijk Rheinzabern en te dateren in de tweede helft van de tweede eeuw. Andere aardewerkgroepen bestaan uit Waaslands aardewerk, waaronder een flesvormige voorraadpot⁶, wrijfschalen, waarvan er één gereconstrueerd kon worden, en amforen uit het mediterrane gebied.

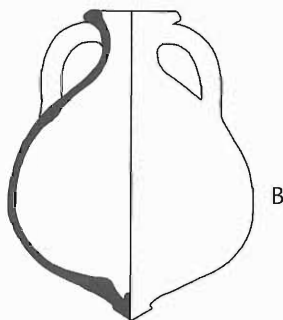
De fragmenten van één of meerdere grote amforen zijn toe te schrijven aan het type Gauloise 4 en zijn vervaardigd in Zuid-Frankrijk.⁸ Andere fragmenten behoren toe aan de eerder genoemde zeer grote wijnamforen uit Spanje, net als de vele miniatures ook voorzien van een puntige bodem en een bol lichaam, met een inhoud van 60 tot 70 liter. Een oor is voorzien van een stempel 'PCHO'. Dit kan een afkorting zijn van de pottenbakker Publius Caecilius Hospitalis, of Honestatus. Amforen met hetzelfde stempel zijn bekend uit twaalf andere vindplaatsen, waaronder Rome, Bavay en Colchester. De PCHO-amforen komen uit een pottenbakkerscentrum in de vallei van Guadalquivir bij Sevilla, waar ruim 140 identieke stempels gevonden werden. De datering ligt tussen 145 en 161 na Christus.⁹

Zeer opmerkelijk is het vrijwel ontbreken van gewoon ruwwandig aardewerk, dat overvloedig voorkomt in nederzettingen.

De vele stukken daktegel, bestaande uit platte tegulae en imbrices (gebogen pannen die over de tegulae lagen), zijn over het algemeen van hetzelfde type, dat wil zeggen dat zij een zelfde insnijding aan de achterzijde vertonen waardoor ze in elkaar konden schuiven.¹⁰ De dikte is ook regelmatig (25 mm). Het voorkomen van veel tegels uit een en dezelfde mal wijst sterk in de richting van een dak van een nabijstaand bouwwerk. De tegels zijn blijkbaar niet gedeponneerd maar door afbraak in het ven verspreid geraakt. De meeste stukken daktegel bevonden zich dan ook tegen de noordwestelijke oever van het ven. In dat licht is één vondst opmerkelijk.



A



B



C

A) Miniatuuramforen uit het ven. De grootste amforen zijn 20 cm.

B) Amfoor van gladwandig aardewerk, tweede eeuw na Christus.

C) Wrijfschaal (gerestaureerd), diameter 34 cm.

(Foto's en tekening M.J.A. Vermunt)

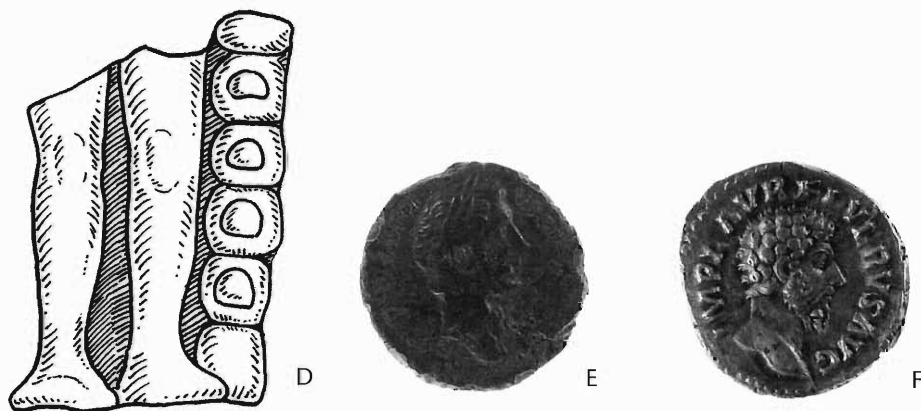
Naast het eigenlijke ven werd aan de oostzijde nog een tweede, kleiner vennetje gevonden, dat deels onder de Koevoetstraat ligt. Op de bodem hiervan lag geen enkel stuk aardewerk, maar wel één vrijwel complete tegula. Deze was door inwerking van vorst half versplinterd. Vermoedelijk is deze tegel in de Middeleeuwen opgepakt en in het andere ven gegooid, waar hij gedeeltelijk boven het water uitstak en aan bevrozing blootstond. Dit zou betekenen dat materiaal van het bouwwerk in de Middeleeuwen nog herkenbaar aan het maaiveld lag.

Tot de Romeinse vondsten behoren ook enkele fragmenten van terracotta beeldjes. Een ervan vertoont de onderbenen van een staande mansfiguur. Het is nog niet gelukt het object te determineren, hoewel de decoratietechniek erg doet denken aan beeldjes van Mercurius, zittend op een rots. De bolletjes zouden de 'caduceus' ofwel de staf kunnen voorstellen. Een votiefterracotta met een soortgelijke decoratie is gevonden in Trier.¹⁾

Het Romeinse glas bestaat uit enkele niet nader te determineren fragmentjes van bekens. Bijzondere vondsten zijn verder een drietal barnstenen ovale kralen van een kralensnoer.

De ruim 110 munten ten slotte nemen in dit onderzoek een aparte plaats in. Zij zijn uiteraard belangrijk voor de datering van de offerplaats. Vrijwel alle munten werden in een erbarmelijk slechte staat gevonden. Door oxidatie en uitloging van het metaal is de omringende grond er als een korst aan vastgeplakt. Na de restauratie, die thans wordt uitgevoerd, zal naar schatting 80 procent weer leesbaar worden. Voor zover nu reeds bekend, gaat het in de meeste gevallen om bronzen assen en sestertiën. Vele daarvan zijn geslagen onder keizer Hadrianus (117-138) en Antoninus Pius (138-161). Eén munt springt daar tussenuit, namelijk een sestertiën van Gordianus III uit het tijdvak 238-244.

Naast alle bronzen exemplaren werd nog een zilveren denarius gevonden met de beeltenis van Lucius Verus (161-169). Deze munt werd geslagen te Rome in het jaar 162.



D) Fragment van een beeldje, hoogte 6 cm. (Tekening M.J.A. Vermunt)

E) Een Romeinse munt met de beeltenis van Antoninus Pius.

(Foto Restauratieatelier Jo Kempkens en Ton Lupak)

F) Zilveren denarius met de beeltenis van Lucius Verus, geslagen in 162.

(Foto Restauratieatelier Jo Kempkens en Ton Lupak)

Het is duidelijk dat de Romeinse vondsten een depositie vormen, een doelbewuste plaatsing in het ven. Daarbij moet gedacht worden aan een cultusplaats aan de rand van een klein moeras. Het is in de tweede en begin van de derde eeuw in gebruik geweest, en mogelijk zelfs nog iets eerder. Helaas zijn er voor dit type heiligdom geen parallellen voorhanden. In 1812 werd bij Rijsbergen een altaarsteen gevonden, die was gewijd aan de godin Sandraudiga. Een kleine opgraving in 1950 leidde tot de conclusie dat er een klein tempeltje had gestaan aan een veronderstelde weg van Antwerpen naar de omgeving van Breda. Deze zou uit de tweede eeuw, of eerder, dateren.

Een ander voorbeeld is de tempel, waarvan de grondsporen opgegraven werden bij het plaatsje Empel boven 's-Hertogenbosch. Rond deze tempel werden zeer veel voorwerpen teruggevonden, die geofferd waren aan de lokaal vereerde godheid. Het offeren van voorwerpen gebeurde niet zozeer uit religieuze devotie, maar uit het zogenaamde 'do-ut-des' principe: men gaf iets aan de godheid, opdat die bescherming, geluk of kracht zou geven aan de schenker. Wij-altaren werden opgericht om offergaven te wijden aan de goden en schuld af te lossen voor het verkrijgen van bijvoorbeeld gezondheid, een goede reis, economisch gewin of maatschappelijk voordeel. Er werd een gunst aan de goden gevraagd en dat werd later afgelost met een geschenk. Bij een heiligdom naast een Romeinse weg kan gedacht worden aan het afsmecken van een veilige reis of een behouden thuiskomst. In dat licht is er op het Thaliaplein sprake van een ongewone situatie, vergeleken met andere heiligdommen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de tempel van Empel, zijn de gedeponeerde voorwerpen wel heel beperkt in soort. Het gaat vrijwel uitsluitend om aardewerken amforen en in mindere mate om munten. Typische offers die elders voorkomen zoals metalen gespen, fibulae en delen van wapens, ontbreken volledig. Er zijn ook nauwelijks dierenbotten gevonden, die kunnen wijzen op het offeren van vee. Misschien heeft dit te maken met het feit dat het om een offerplaats bij een ven gaat.

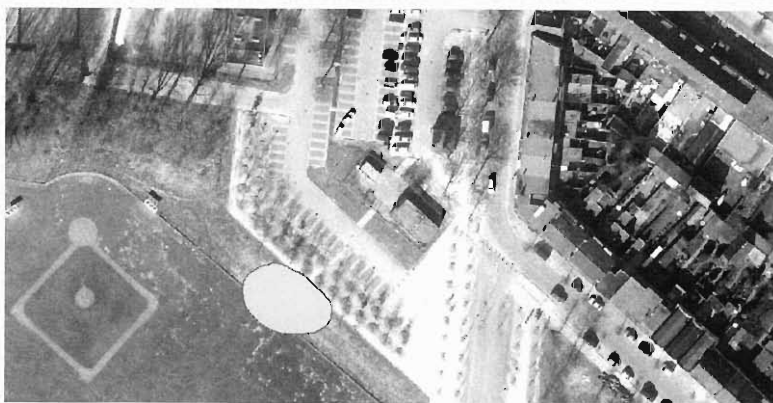
De vele daktegelfragmenten en ook enkele stukken tufsteen wijzen op het bestaan van een klein gebouw aan de noordwestzijde van het water. Of dit echt een tempeltje was, blijft onduidelijk. De aanleg van de Kerkhofstraat en de vergroting van de Gertrudiskerk hebben daar veel sporen uitgewist. Mogelijk kan een vervolgonderzoek in 2006, in voorbereiding van het terugplaatsen van de negentiende-eeuwse muziekkiosk, nog aanvullende gegevens opleveren. Het gebouwtje kan een bescheiden constructie zijn geweest, dat de plaats van het ven markeerde. Dan is het ven de 'heilige' plaats, niet het gebouw zelf. Het is verleidelijk om de identiteit van de godheid te verbinden met Mercurius, god van de handel. De munten en de amforen wijzen in de richting van handelsverkeer. De uit het zuiden aangevoerde grote amforen hebben blijkbaar als een model gediend. De kleine amfoortjes kunnen dan wellicht worden gezien als een symbolische weergave van de handel in olijfolie en hebben wellicht daadwerkelijk olie bevat. Dit blijft echter speculatie. Evenmin is er duidelijkheid over de relatie van de vondst met overige sporen uit de Romeinse Tijd in de nabijheid. Eigenlijk komt het veenheiligdom als een volslagen verrassing en is er nog veel te weinig bekend over de Romeinse aanwezigheid op de Brabantse Wal. De uniciteit van de kleine amforen en hun grote aantal wijzen op een lokale productie. Het baksel wijkt niet af van aardewerk uit de tiende tot de dertiende eeuw, dat gevonden wordt in Bergen op Zoom. Een verder onderzoek van de grondstof zal dat uit kunnen wijzen. Als er inderdaad een plaatselijke pottenbakker aan het werk is geweest, waar heeft die dan gewoond? Er zijn tot op

heden nergens anders in de binnenstad Romeinse sporen in situ gevonden. Een mogelijke plaats van bewoning is aan de noordzijde van het ven, gedeeltelijk onder de kerk, nabij de sporen van de IJzertijd-akker. Vanwege de ruimtelijke begrenzing kan er nauwelijks sprake zijn geweest van een echte nederzetting, hoogstens een paar huizen.

Een andere implicatie van het heiligdom en zijn relatie met handel is het bestaan van een doorgaande weg. De vindplaats lag niet willekeurig in de veenrijke omgeving van deze streek. Het is zeer aannemelijk dat er over de zandrug van de Brabantse Wal, komend vanuit de omgeving van Antwerpen, een weg heeft gelopen in noordelijke richting. Deze weg passeerde de omgeving van de huidige kerk. De site van Bergen op Zoom markeert een punt waar het zand doorsneden wordt door een venig dal, dat hoe dan ook doorkruist moest worden om verder te kunnen. Deze laagte beslaat het huidige Vierkantje, een deel van de Grote Markt en het Sint-Catharinaplein, en ligt ingeklemd tussen de beide heuvels waar later de middeleeuwse stad zou ontstaan. Een reiziger, komend vanuit het zuiden, werd hier voor het eerst geconfronteerd met een andere terreingesteldheid. Dit is misschien de reden voor het ontstaan van het heiligdom.

Kijk in de Pot

In 2004 werd een inventariserend onderzoek uitgevoerd naar het noordelijke gedeelte van het stadspark Kijk in de Pot. In de Late Middeleeuwen lag daar de Holwegenberg, hetgeen suggereert dat het terrein, vlakbij de steilrand van de Brabantse Wal, erg heuvelachtig was. De aanleg van de vestingwerken hebben het gebied echter ingrijpend veranderd. In 1622 werd een reusachtig hoornwerk (een rechthoekig omwalde verdedigingswerk) opgeworpen en werden gevaarlijke heuvels afgegraven. Het hoornwerk is in de achttiende eeuw vervangen door het glacis van de Coehoornvesting. Het resultaat is, dat het complete terrein van Kijk in de Pot zijn natuurlijke oppervlak mist. Vermoedelijk is er plaatselijk meer dan 2 meter grond verwijderd. Middeleeuwse en oudere vondsten bevinden zich daarom meestal aan het oppervlak, los van hun oorspronkelijke context. Een uitzondering vormen die plaatsen, die van nature erg laag waren, zoals vennen en dalen. Dikke



Luchtfoto van het Geertruidaplein en een deel van stadspark Kijk in de Pot. De omtrek van het vennetje is hierop weergegeven. (Foto M.J.A. Vermunt)

leemlagen in de ondergrond zorgden voor stagnatie van het regenwater. Tijdens het onderzoek werd een dergelijk ven gevonden bij het Geertruidaplein, aan de uiterste noordrand van het park. Het gaat om een terreindepressie van ongeveer 40 meter doorsnede, die gevuld was met diverse sedimentlagen. Het ven is te beschouwen als een duinpan, die door het schijngrondwater altijd nat is gebleven. Tijdens de opgraving werd de vulling laagsgewijs verwijderd, waarbij een duidelijke stratigrafie werd vastgesteld. De onderste vulling bevatte scherven uit de IJzertijd en de bovenste uit de Romeinse Tijd. Boven op het Romeinse pakket werden nog Karolingische scherven gevonden. De vullagen van het ven vertoonden sporen van inwerking door vorst, een teken dat het geleidelijk is volgestroomd.

Tot de Romeinse vondsten behoren daktegelfragmenten, tufsteen en stukjes kalk. Het aardewerk omvat ruwwandige en gladwandige gedraaide keramiek, terra sigillata en andere importen. Verder zijn er scherven gevonden van een vierkante glazen fles, een draadfibula uit de eerste helft van de eerste eeuw na Christus, een nog niet gedetermineerde munt, spinsteentjes en stukjes dierbot. De meest opmerkelijke vondst is een vingerhoed van gegoten brons, de tot nu toe enige in zijn soort uit Nederland.

Hoewel de vondsten in vergelijking met het Thaliaplein heel gering zijn, valt de diversiteit op. Het vennetje is geen cultusplaats zoals op het Thaliaplein, maar onderdeel van het natuurlijke landschap vlakbij of temidden van een nederzetting. Waarschijnlijk was dit hoge terrein aan de rand van het lage holocene rivierlandschap zeer aantrekkelijk voor vestiging. Tijdens de verschillende bewoningsfasen is er afval in het ven geraakt.

Hoewel het onderzoek nog niet is afgerond, zijn er tot op heden geen sporen van bebouwing gevonden aan de randen van het vennetje. Waarschijnlijk zullen die ook niet gevonden worden vanwege de diepe ontgravingen van de zestiende eeuw. In het nabijgelegen bosperceel is de grond drie meter opgehoogd om de bouw van het hoornwerk mogelijk te maken. In deze grond bevinden zich de vondsten uit IJzertijd, Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen volledig door elkaar gemengd. Het blijft gissen naar de relatie van deze vindplaats met het 500 meter verderop gelegen Thaliaplein. Of er enig verband is tussen beide, valt (nog) niet te zeggen. De nederzetting op het stadspark lijkt vooralsnog ouder te zijn dan de offerplaats. Het tussenliggende gebied is onderdeel van de zuidwestelijke binnenstad en bestaat uit dekzand, dat in de dertiende eeuw afgestoven is door het verwijderen van de natuurlijke vegetatie. De kans op het vinden van Romeinse sporen is hier erg gering.



Romeinse vingerhoed van gegoten brons.
(Foto A. van der Kallen)

Het is aangetoond dat door intensief archeologisch onderzoek op de uiterste westrand van de provincie steeds meer sporen uit prehistorie, Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen gevonden worden. Of dat uiteindelijk ook in die mate zal zijn als in de regio Breda, valt te betwijfelen. Daarvoor verschillen de landschappen en de wijze van bodemgebruik te veel. Diverse processen, zoals veenvorming en veenontginning op het leemrijke hoge zand (de vele vennen), de grootschalige kleiwinning, zandverstuivingen en de wat recentere zandwinning hebben het landschap flink aangetast. Ten westen van de hoge rand heeft het getij van de Oosterschelde de oude veenpolders grotendeels opgeruimd en rondom Bergen op Zoom hebben de militaire werken grote schade aan het oudere bodemarchief aangericht. Leenders betreft deze factoren wat minder in zijn verklaring voor de relatieve leegte in het uiterste westen van West-Brabant.

Veel interessanter is de vraag, of een structureler archeologisch onderzoek niet tot hetzelfde resultaat zou leiden in het tussenliggende gebied van Wouw en Roosendaal. Juist deze regio heeft een kenmerkend donkenlandschap en levert vondsten op van de Steentijd tot de Romeinse Tijd.¹² De beekdalen van Wouw en Nispen lijken ideale plaatsen voor vroege bewoning. Het is dan ook niet de vraag of, maar eerder wanneer daarvan sporen aan het licht zullen komen.

M.J.A. Vermunt

Literatuur

- Boeckel, G.M.E.C. van, *Roman terracotta figurines and masks from the Netherlands*. Diss. 1987
- Koot, C.W. en Berkvens, R., *Bredase akkers eenuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*. Breda 2004
- Leenders, K.A.H.W., *Van Tuinhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350*. Zutphen 1996
- Monsieur, P., 'Romeinse amfo- ren uit Merendree', in: *Tijdschrift van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost- Vlaanderen* 47 (1998) 46-53
- Remesal Rodriguez, J., 'Heeresversorgung und die wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien. Materialien zu einem Corpus der in Deutschland veröffentlichte Stempel auf Amphoren der Form Dressel 20', in: *Materialhefte zur Archäologie in Baden- Württemberg* 42. Stuttgart 1997
- Verhagen, J.H., *Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant*. Waalre 1984. Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem deel 24.
- Verwers, W.J.H. en Kleij, P., *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1994-1996*. Amersfoort 1998

Noten

- 1 Leenders, 88-100.
- 2 Koot en Berkvens.
- 3 Verhagen, 19-26.
- 4 Monsieur.
- 5 Koot en Berkvens, 299, afbeelding 13.6.39.
- 6 Idem, 289, afbeelding 13.3.24.
- 7 Type Gose 453.
- 8 Determinatie door Patrick Monsieur, waarvoor dank.
- 9 Remesal Rodriguez, nr. 69.
- 10 Koot en Berkvens, 374, afbeelding 14.14, type 'Hoogeloon'.
- 11 Van Boeckel.
- 12 Verwers en Kleij, 10-12, 39.